

דצמבר 2018

חוות דעת מומחה

תפיסת משכילים ספרדיים-מזרחיים באשר ליחס בין הציונות והשפה הערבית

ד"ר משה בהר

מרצה בכיר

מנהל תוכניות לימוד

המחלקה לערבית וללימודי המזרח התיכון

אוניברסיטת מנצ'סטר

אנגליה

הנני נותן חוות דעת מומחה זו בתמיכה לעתירה מזרחית כנגד חוק יסוד: ישראל-מדינת הלאום של העם היהודי שבו הונמך מעמד השפה הערבית מרשמית למיוחדת.

תחום מומחיות והשכלה

ד"ר משה בהר (Moshe Behar) הוא בעל תואר ראשון ב"א ותואר מוסמך מחקרי מהאוניברסיטה העברית בירושלים, ובעל תואר שלישי PhD בפוליטיקה השוואתית וההיסטוריה המודרנית של המזרח התיכון שהוענק לו ע"י אוניברסיטת קולומביה בניו יורק. הוא לימד באוניברסיטה העברית, באוניברסיטה הפתוחה ובמכללת ספיר. מאז 2007 בהר הינו מרצה בכיר באוניברסיטת מנצ'סטר באנגליה וראש התוכנית לערבית וללימודי המזרח התיכון בה. דוגמית של עבודתו המחקרית באנגלית ועברית של ד"ר בהר כלולה בתוך רשימת המקורות החותמת את חוות דעת זו.

תמצית

מרביתם של היהודים המשכילים שכתבו במזרח התיכון העות'מני (לפני 1917) ובמזרח התיכון המנדטורי (לאחר 1917) -- בין אם הם חיו בארץ ישראל או בשכנותיה -- גרסו שידעית השפה הערבית ולימודה הינן מטרות רצויות ומרכזיות לא רק עבור יהודי המזרח התיכון אלא בעיקר, ואפילו אפילו במיוחד, עבור קהילת היהודים המתחזשים בא"י ועבור אפשרות השתרשותה האיתן-באמת של הציונות מחוץ לשטחה של אירופה שהוקיעה מתוכה את היהודים.

עניינה של חוות דעתי זו הוא להצביע על מסורת ארוכה של יהודים ספרדיים-מזרחיים -- בכללם יהודים שהיו דו-לשוניים בעברית וערבית -- שקראו לחיזוקה ואימוצה של השפה הערבית ביישוב היהודי, ולאחר מכן במדינת ישראל, וזאת בקרב היהודים כולם. הנחת העבודה של יהודי המזרח התיכון הייתה שלא זו בלבד שהדבר הזה הוא ראוי, צודק ומוסרי אלא שהוא גם מהווה תנאי הכרחי לפריחתה הטבעית והמוצלחת של ההתארגנות הלאומית היהודית בארץ ישראל בטבורו של המזרח התיכון הערבי.

הפעם הראשונה שבה הגיעו להכרה פומבית שדו-לשוניות עברית-ערבית הינה נחוצה, ועשויה גם להועיל לכל, הייתה ככל הנראה ב-1899. הגברת שלומית חמידה שריפה הצליחה לקבל היתר מקושטא (איסטנבול) לפרסם בא"י העות'מנית עיתון דו-לשוני עברי-ערבי. כך בישר עיתון "המגיד" לקוראיו על הסוגה (30 בדצמבר 1899):

האשה הנכבדה שלומית חמידה שריפה, ילידת ארץ ערב, היושבת עתה בא"י השיגה רשיון מהממשלה הרוממה להוציא עתון חדש בשפות ערב ועבר [ערבית ועברית] בשם "אל השיאפה" (ספר החוקים). העיתון הזה יהיה הראשון ליהודים שיצא לאור בשתי השפות האחרות האלה והראשון היוצא לאור ע"י אשה. לעת עתה יצא לאור פעמיים בחודש ואח"כ יהיה עתון שבועי. יש לשער כי ירבו קוראי העיתון הזה כי עיתון ערבי ליהודים חסר פה באמת, וביחוד לנשים, באשר שפת ערב היא שפת הארץ שהכל יבינוה. העיתון הזה יביא בכל עת ידיעות נכבדות מכל תפוצות ישראל.

ובכל זאת, הנושא הרחב יותר של הקשרים בין הציונות לבין התרבות והשפה הערבית הועלה לדרגת דיון גבוהה ומרכזית הרבה יותר על דפי עיתון **החרות**. עיתון **החרות** היה הבמה האינטלקטואלית הספרדו-מזרחית העקבית והמתוחכמת ביותר בעברית בא"י הטרומ-מנדטורית. העיתון נוסד ב-1909 ע"י אברהם אלמליח (1885-1967), חיים בן עטר (1885-1918), משה א. עזריאל (1881-1916), ומ"ח בן-נאים.¹ בנתנו במה לקשת רחבה במיוחד של דעות חברתיות-פוליטיות – כמו גם לכותבים מזרחים ואשכנזים באופן שהיה מבחינה מספרית השווה ביותר ביחס לכל פרסום עברי אחר -- היה **החרות** אחד מהבמות הפלורליסטיות והכי פחות דוגמאטיות בכל תקופת "העלייה השנייה".

החרות תמך בהתלהבות ובמסירות אין קץ ברעיון הציוני אם כי הוא עשה זאת באופן ייחודי מאוד ביחס לזמנו – ובמחשבה שנייה, גם ביחס לכל מה שהתפתח לאחר גוויעתו ב-1917 ובעצם עד לרגעים אלו ממש ב-2018 בהם מורחקת השפה הערבית מן הציבוריות הישראלית, הרשמית והבלתי-רשמית גם יחד. כך למשל תמך **החרות** במהפכה הדמוקרטית של הטורקים הצעירים ב-1908 וקידם בהתלהבות את החוקה החדשה שהתקבלה ואת הניסיון לעגנה מבחינה לגלית וסוציו-פוליטית בשתוף עות'מני אזרחי חדש בין כל נתיני האימפריה. **החרות** היה בין הגופים הציוניים היחידים שגרסו שיהודים יכולים – וצריכים – לשלב את הציונות במסגרת-על כלשהי וזאת תוך שתוף פעולה הדוק, מפרה ושוויוני עם קבוצות אתניות ודתיות אחרות ברחבי המזרח התיכון, בכללם הערבים הפלסטינים.

אחת הקריאות המרכזיות בהקשר לכך היה דרישת עורכי וכותבי העיתון להוצאה ברחבי א"י של מה שכונה 'עיתון עברי ערבי', הווה אומר, עיתון יהודי בשפה ערבית. אחת מהמטרות לכך הייתה להסביר לקהל הסובב מה היא הציונות אבל באופן מרכזי עוד יותר ניצבה המטרה של פיתוח והעמקה של קשרים עם אנשי ועמי האזור דוברי הערבית. בעוד שמרבית אלו שתמכו בעניין בנחרצות היו ספרדים-מזרחים – עיין במקורות המצוטטים ומובאים למטה -- חשוב להדגיש שהיו "לא-ספרדים/מזרחיים" לא מעטים שתמכו ביוזמה הזו (בכללם יצחק בן צבי, איתמר בן אב"י, אחד העם ועוד). בה בעת "לא-ספרדים" רבים מאוד זלזלו ברעיון הזה תוך הבעת תעוב לערבים, לשפתם ולתרבותם. כך לדוגמה כתב יוסף חיים ברנר (1881-1921) ב-1912:

לאותם הצעירים המתנדבים, שרגש ה"ישר" בוער בהם [...] או [ספרדים-מזרחים] שאגיטאציה ציונית מסוג ידוע השפיעה עליהם לקשר את כל עתידנו הלאומי עם עותומניה, הייתי אומר: [...] מרובים הם השונאים שקמו עליו בשנים האחרונות בעתונות הערביאית, בבתי-הקהה הערביים ובכפרים. [...] העם הערבי, כלומר, הפלחים, בארץ-ישראל אינו יודע, כמובן, לקרוא בעיתונים, וודאי עוד הרבה דורות יעברו עד שיגיע למדרגה שכזו; [...] מה עלינו לעשות? [...] לאזור עוד יותר את כל כוחותינו בביסוס-מצבנו ובסידור-ענייננו בארץ [...] ואולם לא כן יחשבו העיתונים אשר אתנו בארץ. בייחוד [עיתון] "**החרות**" הנחמדה, הצועקת זה כשנה בקולה הנעים ובסגנונה המיוחד על "הסכנה הנוראה" [של התנגדות הערבים לציונות] ועל התרופה היחידה: עיתון יהודי בערבית! עיתון ערבי, שיגן עלינו בפני שונאינו ויוציא כ"אזרור" צדקתנו וכצהרים את משפטנו.²

מילותיו של ברנר מובאות כאן משום שבכוון לסייע עוד יותר להבהיר את אופן חשיבתם של יהודים ספרדיים-מזרחיים שהקדישו את כל עבודתם ומרצם לפרסומו הסדיר והרצוף של עיתון **החרות** כדי שיוכרו רעיונותיו בקרב קוראי העברית כולם. רבים בקרבנו למשל יודעים שבמהלך השנים 1913-1914 התנהל ביישוב העברי מאבק אימתני רב מימדים הידוע בשם "מלחמת השפות": המאבק הזה סב סביב השאלה אם תהיה זו השפה העברית או השפה הגרמנית שתהייה שפת ההוראה המרכזית הן בלימודים הגבוהים בטכניון והן בביה"ס הריאלי בחיפה.

¹ בצלאל, "על ייחודו".

² ברנר, האהלה, עמ' 47-48.

ההחלטה הראשונה של חברת "עזרה" הגרמנית שלא ללמד בעברית בבתי ספריה המעולים בא"י הביאה בין השאר להתפטרות מהדירקטוריון שלה של מפורסמים דוגמת אחד העם, שמריהו לויין ויחיאל צ'לנוב. ידוע פחות שגם אינטלקטואלים ספרדיים-מזרחיים מקומיים דוגמת יוסף בר"ן מיוחס (1868-1942), פרופ' דוד ילין (-1864 1941), ד"ר שמעון מויאל (1866-1915), ויהודה בורלא (1886-1969) – שהיו מקורבים ביותר ל**החרות** – בחרו להתפטר מעבודתם כמורים בחברת ה"עזרה".³ אלא שבניגוד מובהק וחרף למעגלים לא-ספרדיים ביישוב – כמו גם לאינטלקטואלים דוגמת י"ח ברנר, יוסף קלאוזנר ויעקב רבינוביץ – **החרות** תמך בעוז בחידושה של השפה העברית בא"י אך זאת תמיד **מבלי** לגלות עוינות לשפה הערבית שגבלה תכופות בגזענות ממש, דוגמת זו שרווחה בקרב חלקים מהיישוב כמו גם אפיינה אישים ופרסומים מובילים דוגמת העיתונים **הפועל הצעיר** (1907-1970) או **האור** (1915-1908).⁴ **בהחרות** נשמעו קולות ציונים ספרדים-מזרחיים שקראו להשגתה של דו-לשוניות עברית-ערבית ביישוב היהודי המתחדש וזאת תוך קריאה לשילובו של העם היהודי-השמי **בכור מחצבתו המזרח תיכוני שבו הוא אחרי הכל בחר מרצונו ומבחירתו החופשיים להתחדש**. **בהחרות** נוסחו קריאות לאי-איבוד של השפה הערבית בקרב יהודי המזרח התיכון כמו גם דגשים שראוי מאוד שעולי אשכנז יטרחו ללמוד את שפת המקום ואת תרבות האזור.⁵

אפשר עוד להזכיר שהרבה יותר מכל במה אחרת, **החרות** שב ועסק במה שכונה אז "השאלה הערבית"⁶ הווה אומר השאלה הפלסטינית. גם במישור הקריטי של שוק העבודה תמכו רבים שהיו קשורים לעיתון – לדוגמה אברהם אלברט ענתבי (1869-1919) – בשיתוף עברי-ערבי והטילו ספק בבדלנות (הספריזם) הלאומית-הכלכלית החריפה של "עבודה עברית" שאותה קידמו באופן מעט מיליטנטי חוגים לא-ספרדיים בקרב העליה שנייה (1904-194).⁷ כותבים **בהחרות** הזהירו מסילוק פלחים ערבים משוק העבודה העברי המתפתח וגרסו שהדרתם עלולה להזיק לאינטרסים ארוכי הטווח של ההתחדשות היהודית.

יועיל להדגים מעט מרעיונות אלו באמצעות מספר ציטוטים ראשוניים-ישירים. כך למשל כתב ד"ר **ניסים מלול**, במאמרו, "על מעמדנו בארץ", **החרות**, 17 ביולי 1913, אודות הוראתה של השפה הערבית בבתי ספר עבריים:

במה נשתנתה השפה הערבית מיתר השפות [...] תשובתי היא: לא כשפות אחרות היא השפה הערבית. הבדל גדול יש בינה לבניה. [...] בנינו הלומדים את השפה הזו, קשה עליהם מאוד ללומדה יען שנחשבים כזרים אליה, והמבטא יכבד עליהם מאוד. ועד היום -- כל אותו הזמן הארוך שהשתדלנו ללמד את השפה הערבית בבית ספרינו -- לא יכולנו ללמוד את השפה הערבית בבתי ספרנו, לא יכולנו להשיג את התועלת המקווה, [...] אי לכך, שתי דרכים לפנינו: 1. לבטל את לימוד השפה הערבית [...] ונהיה עם לבדד ישכון ונבדל מכל העמים שבעותומניה ולא נתחשב עם יושבי הארץ [הערביים] במאומה [...] או 2. להתחזק דווקא בשפה הערבית וללמד אותה לבנינו, הדור הצעיר, בשיעורים פרטיים, או בבתי ספרינו, ועל ידי זאת נמנע את הזרם החזק [של ההתנגדות הערבית] שעתיד לשטוף אותנו ואת בנינו, אם נישאר בחיבוק ידיים [הווה אומר נטולי ידע וקשר לשפה הערבית].

המעניין הוא שגם ספרדיים-מזרחיים שחלקו על רעיונותיו של מלול כתבו כי

אין מי מאיתנו שלא יודה כי צריכים אנו לדעת את השפה הערבית ולהתעניין בכל העניינים לשכנינו עמי הארץ היושבים לבטח איתנו. [...] כמעט בכל בתי הספר שביקרתי, בהיותי בגליל וביהודה, ראיתי לומדים שם **ערבית** בתור שפת הארץ. הלימודים אינם אמנם די מספיקים, אבל **לומדים**. מה שצריכים אנו לדרוש מהם הוא **להרחיב** את תכנית הלימודים בשפה הערבית.

³ מחבר לא ידוע, 'המאורעות בירושלים', **הצפירה**, 29 בדצמבר 1913

⁴ בהר ובן-דור בנית, מחשבה (באנגלית).

⁵ ראה לדוגמה מאמרו המפורסם בשלושה חלקים של ד"ר ניסים מלול, מלול, מעמדנו; מלול, שאלת; מלול, השתתפות; או מילותיו של יעקב פרנקו, פרנקו.

⁶ אחרי שספר והשווה קבע בצלאל ש"אין עיתון עברי המשתווה ל**החרות** בכמות הכתיבה על "הבעיה הערבית", ראו: בצלאל, **נולדתם**, עמ' 367. עוד על עיתון **החרות** ותקופתו ראו: יעקובסון; קאמפוס (באנגלית).

⁷ לסקר.

בוויכוח חריף עם מר יעקוב רבינוביץ', עורכו המיתולוגי של העיתון החשוב "הפועל הצעיר", טען מלול (החרות, ה-19 ביולי 1913) שהוא (רבינוביץ') שוגה נחרצות בהנחות שמזינות את עוינותו כלפי ספרדיים-מזרחיים שביקשו לקדם את לימוד השפה הערבית בהאשימו אותם הן ב"התבוללות" והן בחוסר מחויבות מספקת לציונות. מלול טען:

אם חפצים אנו, יורשיהם של רבי יהודה הלוי והרמב"ם, ללכת בדרכיהם, עלינו לדעת היטב את השפה הערבית ולהתמזג עם הערביים כמו שהיו עושים גם הם. בתור לאום שמי עלינו לבסס את לאומיותנו **השמית** ולא לטשטש בתרבות האירופית ועל ידי הערבית נוכל ליצור תרבות עברית [של] ממש [וזאת בניגוד לתרבות עברית שטחית-ריקנית-חקינית-חלולה]. אבל אם נכניס לתרבותנו יסודות אירופיים אז נהיה פשוט כמאבד את עצמו [השמי] לדעת. את זה מצאתי לבאר. ישמע זאת מר רבינוביץ וכל המאמינים כמוהו.

באופן כללי אפשר לומר שרעיונותיו של מלול, ושל עיתון החרות בכללותו, לא נתקבלו או אומצו ע"י מנהיגות הממסדית של התנועה הציונית. לאחר 1913 החריפו היחסים בין יהודים (רובם לא-דוברי ערבית) לבין ערביי א"י. כפי שידוע לרבים, ארועי שנת תרפ"ט (1929) היוו שיא שלילי נורא ואלים ביותר בהקשר של מערכת היחסים בין שתי הקבוצות. בעקבות המאורעות היה זה דויד אבישר (1888-1963), יליד העיר חברון, שהתיישב שנה מאוחר יותר (חשוון תר"ץ/1930) וכתב בירושלים "**הצעה לשאלת הבנה והסכם עם ערביי א"י**". כך הוא הסביר:

מזה ימים ושנים שאנו משמיעים [...] על הצורך, הרצון והאפשרות לבוא לידי הבנה והסכם עם ערביי א"י, בקשר עם בניין ביתנו הלאומי. [...] אלא שעדיין לא הציע איש או חוג, איזו הצעה מלאה. חוקה או תוכנית מעשית לשם עיון, ומשא ומתן הדדי. [...] כתוצאה מזה נחלש האמון בינינו לבין ערביי א"י. [...] לפיכך חושב אני שרק הצעה שלמה וברורה, תוכנית מדינית רחבה יכולה לתת לנו ולערבים עניין לענות בו. מוטב לבן המזרח לשמוע את האמת כולה ואפילו אם תהיה מרה וקשה מאשר להשארתו תמיד תוהה בכוונתו של חברו. אנסה למסור בזה הצעה בראשי פרקים לשם עיון.

אבישר פיתח אז הצעה פרטנית ומעמיקה שכללה מיימדים דתיים, תרבותיים, חוקתיים, פוליטיים (ועוד) על מנת לקרב בין כל תושבי א"י היהודיים והערביים וזאת במטרה להסיר את המחלוקות האלימות ביניהם. כותרתו של **סעיף 8** בהצעתו של אבישר (הדו-לשוני) הייתה **השפה**. כך כתב בו אבישר:

שתי השפות הרשמיות – עברית וערבית – נכתבות זו על יד זו בהבלטה שווה ובחילופי נוסחאות עברית/ערבית וערבית/עברית. החובה על כל התושבים ללמוד את שתיהן, הפקודות והמסמכים, הודעות ובשולטים וכו' בשתי השפות. השלטון, הצבא, המשטרה והפקידות מחויבים לדעת את שתי השפות על בוריין. על הממשלה לייסד לפקידים קורס להשתלמות בשפות. כל נואם יתרגם בעצמו את דבריו. ארכה של חמש שנים ניתנת לפקיד לבחינה בשפה [העברית או הערבית].

כותרתו של **סעיף 16** בהצעתו של אבישר הייתה **החינוך**. הוא כתב בו:

החינוך חובה על כולם. ממשלת א"י פותחת גני ילדים, בתי ספר עממיים ותיכונים מקבילים לכל עם לחוד. תלמוד חינוך, מלבד לימודי קודש. התוכנית הכללית שווה לכל המוסדות. **השפה הרשמית השנייה נלמדת בתור חובה מהשנה הרביעית והלאה בכל בתי הספר העממיים שפה זרה [נוספת על עברית וערבית] מתחילה מכיתה ד' של בית ספר תיכון**. בתי ספר ללימודים גבוהים ואוניברסיטאות עממיות משותפים לכולם. הפרופסורים יהיו עברים וערבים. כל אחד ילמד בשפתו והרשות לתלמיד ישמע בכל אשר יחפוץ.

ובסעיף 17, **תרבות**, כתב אבישר:

ממשלת א"י תוציא עיתון יומי **בשתי השפות**; תכנון הודעות, פקודות, דו"ח משפטים, פרטי כלים רשמיים, תורת המדינה, ידיעות על החינוך העממי וטיפוח יחסים טובים בין אוכלוסים. כמו כן מייסדת הממשלה מוסדות מדעיים תרבותיים משותפים לכולם.

עשרים ושלוש שנים לאחר שד"ר מלול הביע את רעיונותיו -- ושש שנים לאחר שאבישר ניסח את הצעתו זו -- הצטרף לדין גם עורך הדין התל אביבי דויד מויאל (בן המשפחה המפורסמת שהגרה לא"י ממרוקו בתחילת המאה

ה-19). במאמר שכותרתו "לבעיה הערבית"⁸ התפלמס מויאל נחרצות עם מנהיגה של תנועת העבודה ברל כצנלסון (שבין שאר מעשיו הרבים נמנה גם ייסודו של העיתון **דבר**). כך טען מויאל:

קראתי בהתעניינות את המאמר [...] של החבר ברל כצנלסון, אשר נתפרסם בעיתון **דבר** ב-12 לחודש זה. בהמשך הדברים במאמר [של כצנלסון] נזכרו [הטענות הבאות]: "**כרגיל אצלנו בימי פורענות יש כבר מי שמכה על לבנו, ואומר על חטא שחטאנו בזלזול והזנחה כלפי הערבים**".⁹ ירשה לי החבר כצנלסון להגיד, שאני [דויד מויאל] הנני אחד ממאות האנשים שמאשים את ההנהלה הציונית מקודם, את הנהלת הסוכנות כעת, ואת רוב המנהיגים הציונים בארץ בחטא הזה. **ובאופן ברור וגלוי אני אומר שחטאנו בזלזול רב והזנחה גדולה כלפי השאלה הערבית וע"י זה חטאנו גם בזלזול כלפי עצמנו**. [...]

ב. הזנחנו באופן מופתי את לימוד השפה הערבית וכמעט שהוצאנו אותה מתכנית הלימודים בבתי ספרנו. דעתי היא שעלינו לדאוג ללמוד [את] השפה הערבית באותה המדרגה שדואגים לשפה האנגלית, לפחות - כמו שנהוג בבתי הספר הזרים הן במצרים או בסוריה. עלינו כמו כן לייסד שיעורי ערב לערבית בשביל הקהל הרחב. ערך לאומי יהיה לדבר, אם יהיו לנו סופרים יהודים יהודעים לכתוב בשפה הערבית, כסופרים שהיו לנו בספרד או כמו שיש לנוצרים הערבים שבארץ בסוריה, ובמצרים. [...]

לא לכתוב ולקרוא ערבית באופן שטחי אני דורש, כי אם הייתי רוצה שידעו וילמדו את השפה על בוריה. בל נשכח שהארץ הזאת מוקפת מכל צדדיה בעמי ערב וגם אם נהיה בזמן מן הזמנים הרוב בא"י, נשאר כמו כן המיעוט באוקיינוס של העמים הערביים המקיפים אותנו. אין להשוות לימוד שפה זרה [אחרת מערבית] לשם השתלמות ללימוד שפה של עם שאנו חיים איתו ושם העמים שעלינו בעתיד להתקשר איתם בחיינו הפוליטיים והכלכליים. ולא רק לימוד השפה צריך להיות נפוץ בינינו כי אם גם לימוד כל התרבות הערבית, הדת והמנהגים של העמים אשר גורלנו הוא לחיות בתוכם. כשאני נפגש עם איזה ערבי הן מהארץ והן מחוצה לה, מרגיש אני בהתקרבות אליו כמו כן מרגיש אני בהשפעתי עליו שבאה מתוך ידיעת השפה והתרבות הערבית עד כמה שאפשר. גם אם נביט על העניין הזה מהצד האסטרטגי חושב שאני שרק ע"י ידיעת הלשון והתרבות נוכל לדעת מה שמתרחש נגדנו בקרב העם השכן. יש משל בערבית האומר: " זה שיודע לשון העם מגן על עצמו נגד תרמיתו". המאורעות של ימינו [1936] יוכיחו כמה בודדים ורחוקים היינו מכל מה שמתרחש נגדנו [...]

ה. בתי המסחר, הבנקים, המשרדים שלנו ריקים בהחלט מכל פקיד ערבי. הייתי רוצה שישתפו את הערבים בעבודת המוסדות הנ"ל ב- 5% למאה. הייתי רוצה שכל ערבי שעובד אצל יהודי באיזו עבודה שהיא יקבל משכורת שלמה **בלא כל אפליה** ובלא מטרת חיסכון. הערבי העובד אצל יהודי ורואה איזה הפרש בינו לבין העובד היהודי שעובד איתו יחד רוחש קנאה ושנאה כנגד היהודי העובד איתו וכנגד המעביד גם יחד. אבל, להפך, אם הערבי יראה יחס של שוויון בינו ובין העובד היהודי ירחש לו רגש של כבוד והערצה למעביד שלו ואולי אפילו מסירות ואהבה. בכל אופן עובדה כזאת יוצרת בקרב הפקיד הערבי ומכיריו וקרוביו רגש של אהבה והתקרבות, ואין לך בעולם אמצעי יותר חזק המקשר את האדם מאמצעי החיים.

הנני יודע זאת **מניסיוני הפרטי**, כי תמיד העסקתי פקידים יהודיים וערביים יחד, והיו לי תוצאות **טובות** מהתנהגותי כלפי הפקידים הערבים בשיטה שהזכרתי. וגם בזמן **הפורענויות האלו** יכול אני להצביע על המסירות של **פקידי הערבים הן ביפו והן בכפרים הערבים**. לא רק זה, כי אם מניסיוני ראיתי שהפקידים שעבדו פעם אצלי ועזבוני **נשארו נאמנים ליהודים בכלל ולי בפרט**. ונזדמן לי הרבה פעמים לפנות אליהם ולא סירבו אף פעם מלהיענות לדרישותיי.

המצב הנוכחי יעבור סוף סוף, והשקט והשלום יוחזרו לארץ, ובטוח אני ששוב **נשכח** את קורבנותינו ואת הייסורים **הגדולים** שעברו עלינו **ונזנחה** שוב את הקשרים בינינו ובין הערבים. חוזר אני ומדגיש שחשיבות רבה ליצירת הקשרים הידידותיים והכלכליים עם כל הערבים היושבים מסביבנו וכל רגש של קנאה ושנאה

⁸ בתוך **מאמרים לשאלה הערבית**, בהוצאת "קדמה מזרחה", ירושלים, אלול תרצ"ו (1936), ע"מ 75-70.

⁹ אני (משה בהר) תקווה שחוות דעת שלי זו לא תיתפס ע"י קוראיה באופן דומה לזה שמילותיו של מלול נתפסו ע"י רבינוביץ'.

עתיד להתנקם בנו ובמפעלנו הכלכלי והתרבותי. אם אי אפשר לעמים גדולים להיות מבודדים, על אחת כמה אנהנו פה בארץ הקטנה הזו. לא בדברים ולא בנאומים יכולים ליצור את הקשרים הידידותיים, אלא בשיטה מסוימת של **מעשים** הגיוניים.

במראי המקום החותמים את חוות הדעת הזו ימצאו הקוראים רשימות ומאמרים נוספים של יהודי המזרח התיכון שקידמו רעיונות דומים לאלו שהוזכרו כאן למעלה ושנכללו בכתיבה של מלול, אבישר ומויאל. בעוד שאני, לדוגמה, נדרשתי רבות בעבודתי וכתיבתי האקדמית **באנגלית** לתפיסותיהם ורעיונותיהם של היהודים המשכילים שכתבו במזרח התיכון העות'מני והמנדטורי (מספר מקורות כלולים למטה) – הרי שבעקבות קבלתה לאחרונה של מילגה אני עומד לסיים במהלך 2019 את כתיבתה ועריכתה של אנתולוגיה רחבת היקף **בעברית** של כתבי מקור של יהודים במזרח התיכון שקראו ליהודים כולם/ להתקרב לתרבות ולשפה הערבית שסביבם וזאת כהשקעה מצוינת לטווח ארוך (וכל זמן שמטרת העל אכן נשארת שרירה ואחת, הווה אומר, קיומם של יהודים ושל קיבוץ יהודי במזרח התיכון הערבי המודרני לאורך מאות ארוכות בשנים).

חוק הלאום שהתקבל לאחרונה מספק אולי ליטרת בשר רגעית ביותר לקהל מולהט וזועם שיש לו סיבות מסוימות להיות עוין לפלסטינים הערבים אזרחי ישראל ולתרבותם ושפתם. אלא שחשיבה מעט רגועה יותר ופחות מתלהמת ב-2018, המבוססת על הקריאה ההיסטורית הניו-אנסית שאותה הציעו יהודי המזרח התיכון, תביא את המעיינים בה למסקנה שלחוק הלאום – שמגלה עוינות לא מוסתרת לשפה והתרבות הערבית – אין פוטנציאל רב לתרום להבטחת חייהם **ארוכת הטווח** של יהודים בטבורו של המזרח התיכון הערבי. מעט מעציב שמנהיגים פוליטיים -- שאמורים **להנהיג** את קהילתם -- הינם בפועל נגררים (במקום להיות גוררים) ע"י מכנה משותף אנטי-ערבי שניכר שהוא פשטני למדי: חשוב לזכור שאין הכרח כלל ועיקר שקול הקמון וקול שדי יהיו הם.

במסגרת מצומצמת של חוות דעת זו אין אפשרות להביא מקורות ראשוניים רבים מידי בנוסף על אלו שהדגינו כאן את אופן חשיבתם של יהודי המזרח התיכון ואת רעיונותיהם ביחס לתרבות ולשפה הערבית. אני מסתפק לפיכך בפרוט שמי-ביבליוגרפי של מספר מקורות נוספים שבכוונם להבהיר ולהנהיר את הסוגיות עוד יותר לכל מי שיגלה עניין בהיסטוריה היהודית במזרח התיכון.

לסיכום

ישנה מסורת יהודית ארוכה במזרח התיכון המודרני בה יהודים קישרו -- ומקשרים -- את הוייתם העכשווית ואת עתידם למזרח התיכון ולשפה הערבית שכנראה תיוותר דומיננטית בו עוד מאות בשנים כפי שהסבירו מלול, אבישר ומויאל. קבלתו של חוק הלאום מנתקת לפיכך בהכרח את היהודים וההיסטוריה האמפירית שלהם מאחד מכורי המחצבה החשוב ביותר שלהן. באופן פרדוקסלי מחזק החוק את הסברה והטענה שיהודים הינם נטע זר במזרח התיכון. הפעולה הזו אינה חכמה תרבותית, חברתית, פוליטית, משפטית ולינגוויסטית. בדומה לנביאי ישראל, אין ברירה אלא להביע תוכחה מול הסתף הקיים העוין את התרבות והשפה הערבית בישראל.

על החתום:

משה בהר

ד"ר משה בהר

מקורות נוספים

- אברהם אלמליח, "לשאלת עיתון ערבי, **החרות**, 8 ספטמבר 1911
- משה בהר, ["מאה לפלורה ספורטו: סיפור לא ידוע של נחמה פוחצ'בסקי ואפשרותה של ברית פמיניסטית-מזרחית"](#), **פעמים**, גיליון 139-140 (תשע"ד), עמ' 9-53.
- חיים בן-קיקי, "על שאלת השאלות בישוב הארץ", **דואר היום**, 30 באוגוסט 1921
- יצחק בצלאל, **נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית**, ירושלים, תשס"ה
- יצחק בצלאל, "על ייחודו של 'החרות' (תרס"ט-תרע"ה) ועל חיים בן-עטר כעורכו", **פעמים**, 40 (תשמ"ט), עמ' 121-155
- אברהם בצראווי, "על דבר יסוד עיתון ערבי, **החרות**, 24 אוקטובר 1911
- יוסף חיים ברנר, "האהלה, מכתב מארץ ישראל", **הזמן** ב (תרע"ב), עמ' 46-48
- יעקב פרנקו, "מכתב למערכת, **החרות**" גיליון קע"ח (תרע"ד), עמ' 3
- מיכאל מ' לסקר, "**אברהם אלברט ענתבי - פרקים בפועלו בשנות 1897-1914**", **פעמים**, 21 (תשמ"ה), עמ' 50-82
- שמעון מויאל, "על דבר ייסוד עיתון ערבי, **החרות**, 8 ספטמבר 1911
- שמעון מויאל, "הסכת ושמע ישראל", **החרות**, 22 ספטמבר 1911
- נסים מלול, 'מעמדנו בארץ', **החרות**, 17 ביוני 1913
- ניסים מלול, 'שאלת למוד עברית-ערבית', **החרות**, 18 ביוני 1913
- ניסים מלול, 'השתתפות בתעמולה לדרישת זכויות הערבים ויסוד עיתון ערבי-יהודי', **החרות**, 19 ביוני 1913
- י"ד ממן "הציונות, והתנועה הערבית בארץ ישראל", [בשני חלקים] **החרות**, 1911
- י"ד ממן "על דבר יסוד עתון ערבי, **החרות**, 30 אוקטובר 1911
- Moshe Behar & Zvi Ben-Dor Benite (eds), *Modern Middle Eastern Jewish Thought: Writings on identity, Politics and Culture 1893-1958*, Waltham 2013
- Moshe Behar & Zvi Ben-Dor Benite, "The Possibility of Modern Middle Eastern Jewish Thought," *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 41, Issue 1, pp. 43-61
- Moshe Behar, "1911: The Birth of the Mizrahi-Ashkenazi Controversy," *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol 16, no 2, (2017) pp. 312-331

Moshe Behar “Fusing Arab *Nahda*, European *Haskalah*, and Euro-Zionism: Eastern Jewish Thought in Late-Ottoman and Post-Ottoman Palestine,” *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol 16, Issue 2, Vol 16, no 2, (2017) pp. 271-274

Abigail Jacobson, 'Sephardim, Ashkenazim and the 'Arab Question' in pre-First World War Palestine: A Reading of Three Zionist Newspapers', *Middle Eastern Studies* 39,2 (2003),pp. 105-130

Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* ,Stanford 2011